Over jongeren en middelengebruik: de cijfers ontcijferd

Krijtlijnen voor preventie in het onderwijs

Ilse Bernaert

Hilde Kinable

Inhoud

Colofon

V.U.: VAD vzw, Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen
Stan Ansoms - E. Tollenaerestraat 15 - 1020 Brussel

Research en tekst: Ilse Bernaert (VAD) en Hilde Kinable (VAD)

Wettelijk depotnummer: D/2003/6030/16

Ontwerp en Lay-out: @mosfeer - Paleizenstraat 90 - 1030 Brussel - www.atmosfeer.be

DE DRUGLIJN 078-15-10-20

Situering van de brochure

De periode waarin jongeren op de schoolbanken vertoeven, is de periode bij uitstek waarin zij zelf of via hun vrienden, familie of de media ervaring opdoen met alcohol en andere drugs.

Omdat het onderwijs bijna alle jongeren bereikt en schoolgaan een belangrijk deel uitmaakt van het leven van jongeren, is de school hét preventiedomein bij uitstek. Met de invoering van de eindtermen inzake gezondheidseducatie werd het preventief werken aan gezondheid een heel concrete opdracht voor de scholen. Dat blijkt ook uit de praktijk: de laatste jaren vond minstens een derde van de preventieactiviteiten in Vlaanderen plaats in de onderwijssector. Dat is nog altijd veel meer dan andere belangrijke sectoren zoals arbeid, welzijn en gezondheid.[1] Toch blijft het noodzakelijk om af en toe stil te staan en ons de vraag te stellen 'doen we het goed?'.

Deze brochure heeft tot doel de cijfergegevens uit de 'leerlingenbevraging' (zie verder) te kaderen en ze, op basis van de wetenschappelijke literatuur over de effectiviteit van preventie, te vertalen naar de schoolpraktijk. Of nog: hoe kunnen we binnen ons huidig engagement het rendement verhogen?

VAD ontwikkelde begin jaren '90 het concept **Drugbeleid Op School** (kortweg DOS) als leidraad voor scholen bij hun aanpak van de alcohol- en drugproblematiek. Het accent ligt op het ontwikkelen en implementeren van een coherent beleid met aandacht voor het werken aan gezondheidspromotie, het stellen van grenzen en het begeleiden van de individuele leerling. In de voorbije jaren hebben reeds heel wat scholen een drugbeleid uitgebouwd, elk op hun eigen tempo, volgens de eigen mogelijkheden en in overeenstemming met de eigenheid van de school. Binnen deze context biedt VAD sinds 1998 - in opdracht van de Vlaamse overheid - alle Vlaamse secundaire scholen de mogelijkheid om een **leerlingenbevraging** te organiseren. De leerlingen vullen een vragenlijst in, en elke school ontvangt nadien een rapport met een beschrijving van het middelengebruik door de leerlingen en hun motieven hiervoor, hun reflectie op het schoolreglement en het schoolklimaat, informatie over hun vrijetijdsbesteding...
De leerlingenbevraging biedt deze scholen de mogelijkheid om hun drugbeleid te evalueren met behulp van de inbreng van de leerlingen zelf. Elk jaar bundelt VAD deze gegevens van de leerlingenbevraging in een syntheserapport. De cijfergegevens in deze brochure werden verzameld tijdens het schooljaar 2001-2002. In die periode vulden 35.310 leerlingen in het secundair onderwijs de vragenlijst van de leerlingenbevraging in. De gegevens zijn representatief voor de Vlaamse schoolgaande jeugd (eerste tot en met zesde jaar ASO, TSO, BSO).

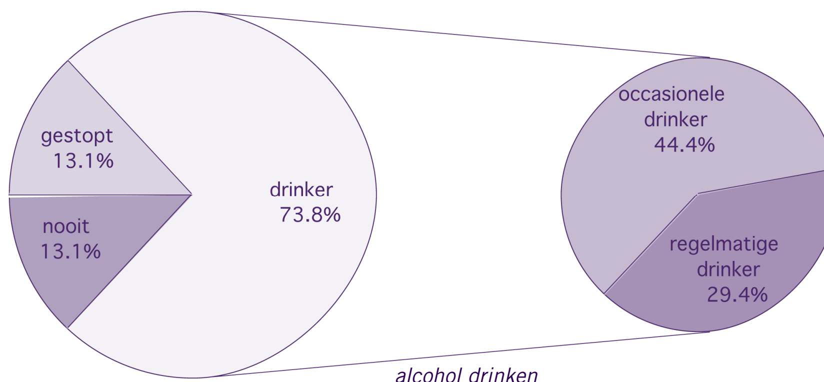
De brochure is bedoeld voor directies, leerkrachten, CLB-medewerkers, preventiewerkers en andere geïnteresseerden in het drugbeleid op school.

I Gebruikscijfers

Alcohol

Algemeen

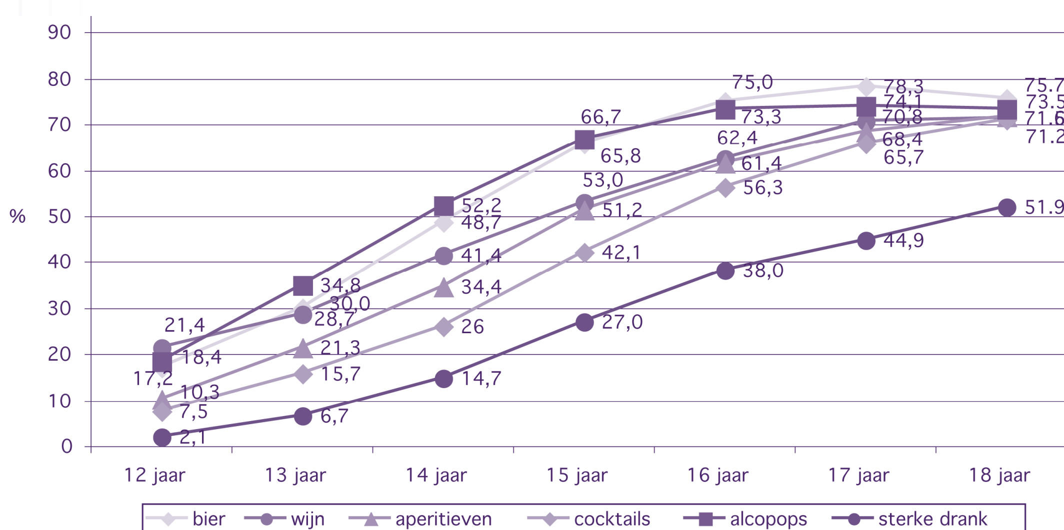
De grote meerderheid (86,9%) van de leerlingen in het secundair onderwijs heeft wel eens alcohol gedronken. Kijken we naar het jaar voor de bevraging, dan blijkt dat 73,8% alcohol dronk. Zes op de tien jongeren dronken alcopops of bier, vijf op de tien wijn, een goede vier op de tien aperitieven of cocktails en een kwart dronk sterke drank.

alcohol drinken

Leeftijd

Het alcoholgebruik stijgt sterk met de leeftijd. Van de twaalfjarigen dronk ongeveer twee derde al eens alcohol, op dertien jaar is dit al meer dan driekwart, vanaf veertien jaar zijn dit negen op de tien jongeren en meer. Het ooit-gebruik[2] van wijn, bier en alcopops ligt hoger op jongere leeftijd (twaalf - veertien jaar). Op latere leeftijd nemen de verschillen in ooit-gebruik af tussen de verschillende soorten alcoholische dranken (aperitieven, cocktails en sterke drank). Enkel sterke drank blijft steeds een eind achter de andere drankjes. Als we kijken naar de leeftijd waarop deze verschillende dranken door de helft van de jongeren werden gedronken, dan zien we het volgende: de helft van de veertienjarigen dronk het voorbije jaar alcopops of bier, voor wijn en aperitieven ligt de grens op vijftien jaar, voor cocktails op zestien jaar en voor sterke drank op achttien jaar. We mogen hierbij niet vergeten dat sterke drank én alcopops wettelijk verboden zijn voor minderjarigen. Heel wat jongeren raken er blijkbaar toch makkelijk aan (zie verder).

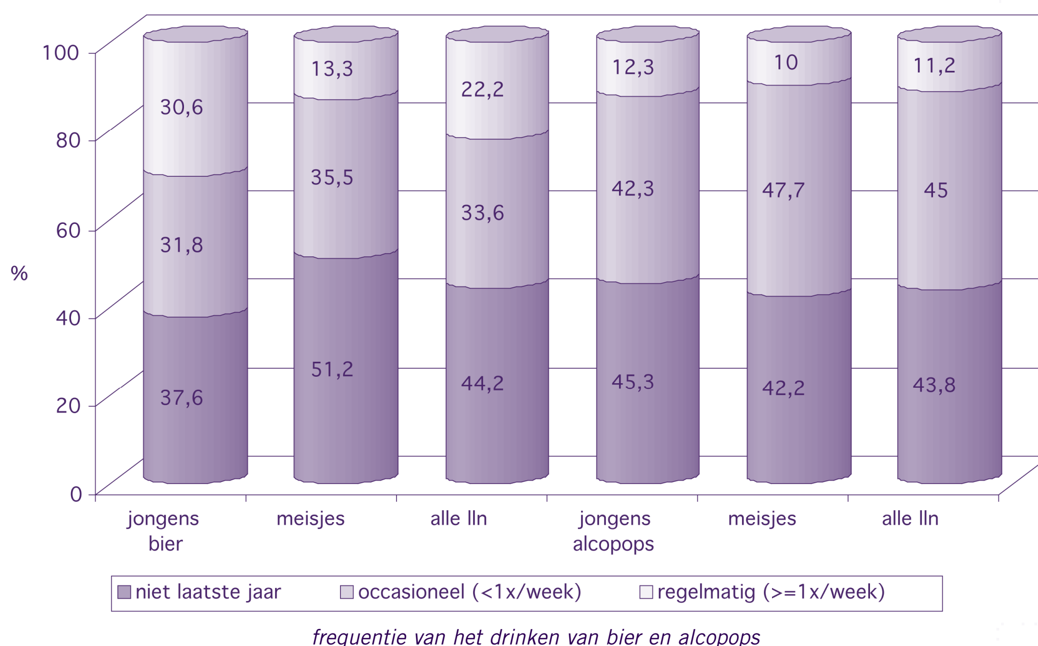

leeftijd laatstejaarsgebruik[2] alcohol per leeftijd en soort drank

Frequentie

In het secundair onderwijs drinken drie op de tien jongeren minstens eenmaal per week alcohol. Proeven van het eerste drankje betekent niet dat men onmiddellijk vaak drinkt. Maar op de leeftijd van veertien jaar zien we toch dat zowel voor bier als alcopops al één op de tien jongeren minstens eenmaal per week dit drankje drinkt (vier op de tien doen dit minder vaak). Het aandeel

regelmatige[3] gebruikers stijgt met de leeftijd, en dit voor alle alcoholische dranken. De stijging regelmatige gebruikers is wel veel sterker bij bier dan bij de andere dranken. Terwijl op twaalfjarige leeftijd minder dan 10% van de laatstejaarsgebruikers regelmatig bier drinkt, stijgt dat aandeel gradueel tot zes op de tien bij de achttienjarigen. De helft van de achttienjarige leerlingen is een regelmatige bierdrinker. Voor de andere alcoholische dranken geldt dat het aandeel regelmatige drinkers niet boven één op de vier komt. Enkel voor het drinken van cocktails bij de achttienjarigen is het aandeel regelmatige drinkers iets hoger. Wat alcopops betreft, blijft vanaf zestien jaar de groep regelmatige drinkers steken bij één op de zes. Voor wijn, aperitieven en cocktails zien we dat pas vanaf de leeftijd van zestien jaar één op de tien ze regelmatig drinkt (stijgt nog tot één op de zeven bij achttienjarigen). Sterke drank wordt het minst vaak gedronken: op achttien jaar drinkt één op de de negen jongeren dit regelmatig.

frequentie van het drinken van bier en alcopops

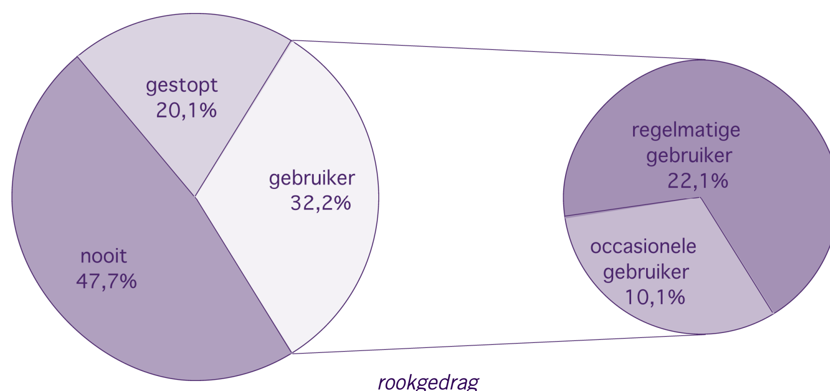
Jongens versus meisjes

Er is - zowel voor het ooit- als laatstejaarsgebruik - zo goed als geen verschil tussen jongens en meisjes als we enkel kijken naar het percentage jongens en meisjes dat alcohol drinkt. Er is echter wel een verschil in hoe vaak ze alcohol drinken. Ruim één op de drie jongens drinkt regelmatig alcohol tegenover ruim één op de vijf meisjes. Dat verschil is in hoofdzaak toe te schrijven aan het verschil in bierdrinken (31% van de jongens drinkt regelmatig bier tegenover 13% van de meisjes).

Tabak

Algemeen

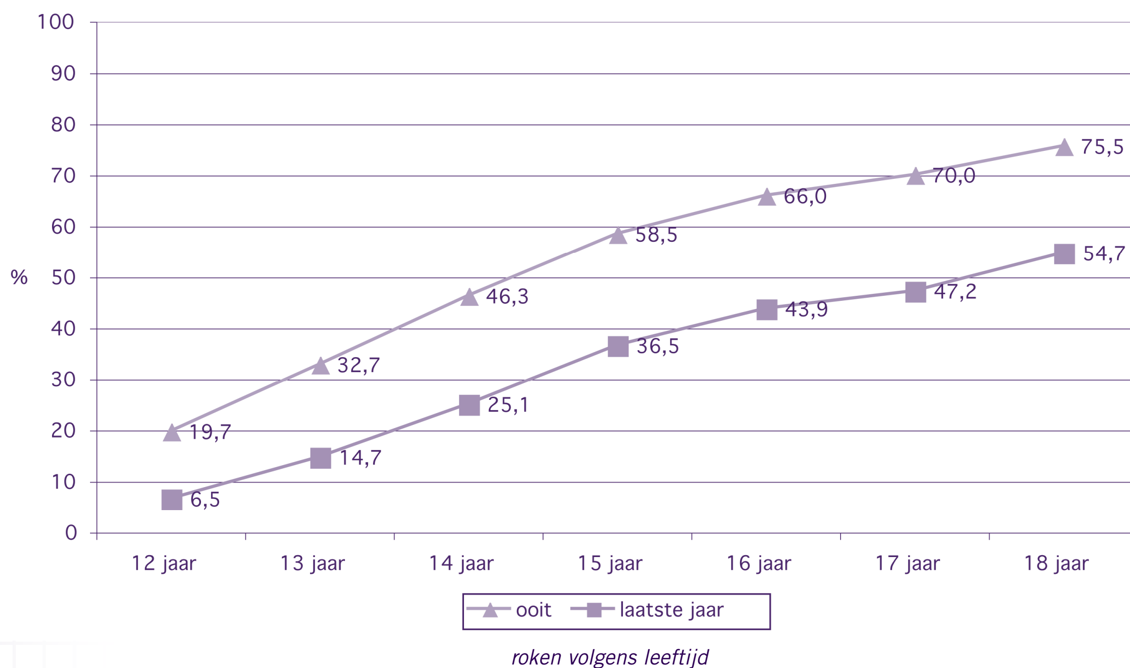
Meer dan de helft van alle leerlingen in het secundair onderwijs heeft ooit een sigaret gerookt. Voor één leerling op de drie was dat ook het voorbije jaar nog zo.

rookgedrag

Leeftijd

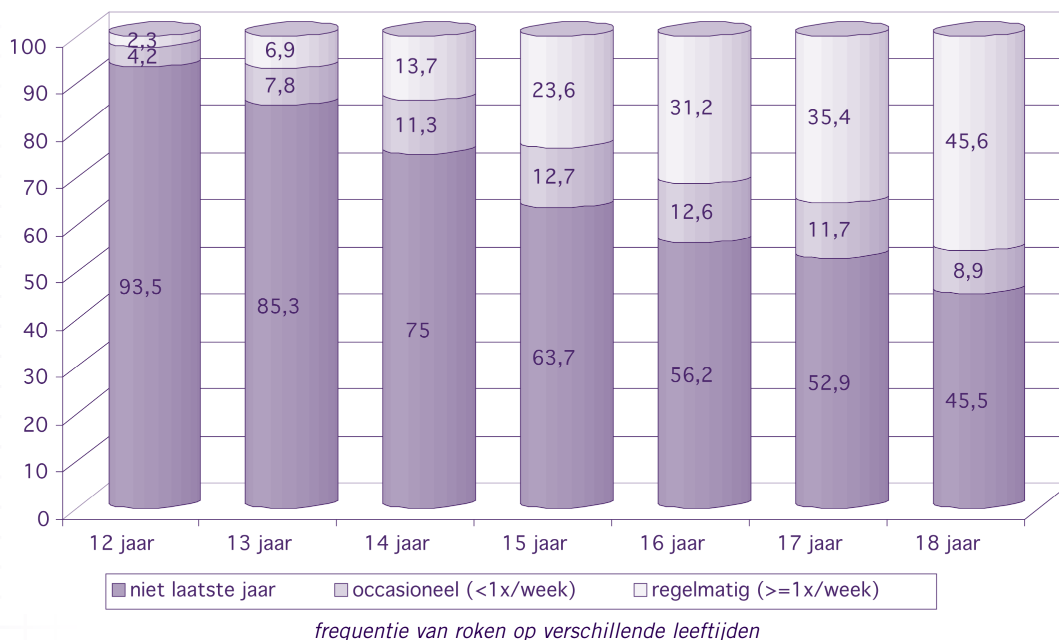
Eén op de vijf van de twaalfjarigen heeft ooit gerookt. Op achttien jaar is dat drie vierde van de jongeren. Een kwart van de veertienjarigen tot meer dan de helft (55%) van de achttienjarigen rookt nog altijd.

roken volgens leeftijd

Frequentie

Hoe ouder de leerlingen, hoe vaker ze roken: op dertien jaar zijn er binnen de groep rokers nog evenveel occasionele als regelmatige rokers, vanaf vijftien jaar is de groep regelmatige rokers duidelijk groter. Eén op de zes leerlingen in het secundair onderwijs (17%) rookt dagelijks. Van de veertienjarigen rookt 9% dagelijks, bij de achttienjarigen loopt dit op tot 38%.

frequentie van roken op verschillende leeftijden

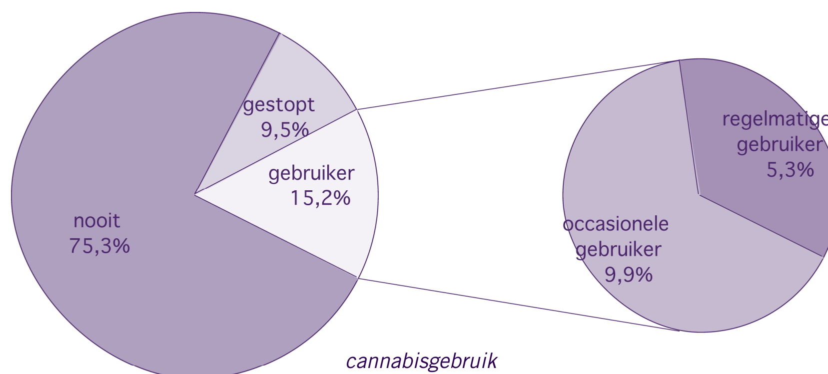
Jongens versus meisjes

Er is wat roken betreft geen verschil tussen jongens en meisjes: evenveel jongens als meisjes roken, en ze roken bovendien even vaak.

Cannabis

Algemeen

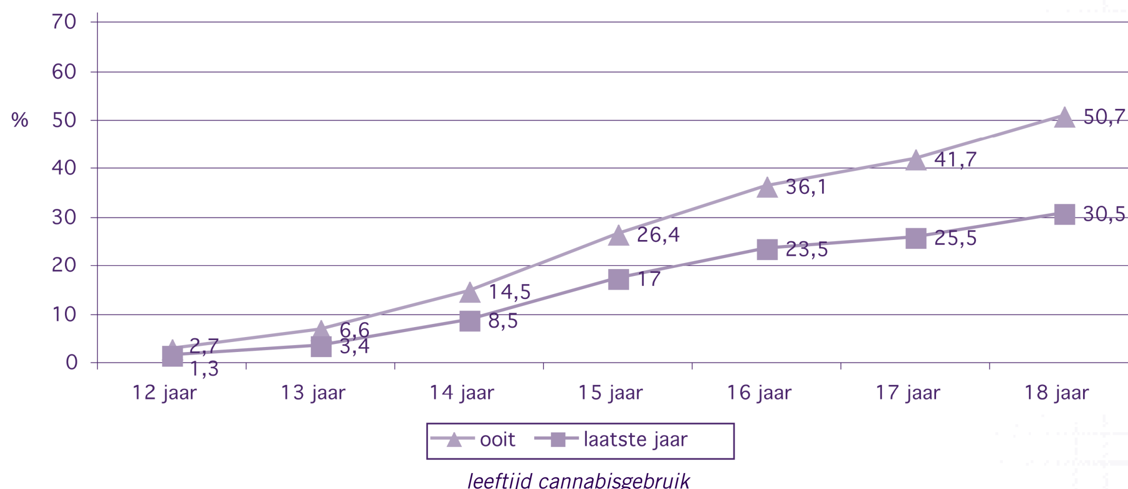
Een kwart van de leerlingen in het secundair onderwijs in Vlaanderen heeft ooit cannabis gebruikt, en 10% is hier ook weer mee gestopt. Dit betekent dat 15% van de jongeren in het secundair onderwijs het laatste jaar cannabis heeft gebruikt: 10% gebruikt minder dan eenmaal per week, 5% gebruikt minstens eenmaal per week.

cannabisgebruik

Leeftijd

Het aantal jongeren dat het laatste jaar cannabis gebruikt heeft, neemt sterk toe met de leeftijd: van een goede 1% van de twaalfjarigen tot 30,5% van de achttienjarigen. Een belangrijk scharniermoment is de leeftijd van veertien jaar: alhoewel er voordien reeds een toename is, blijft de groep gebruikers tot dan al bij al klein. Het aantal gebruikers blijft echter toenemen, waardoor op de leeftijd van veertien jaar cannabisgebruik geen marginaal gegeven meer is. Tussen de leeftijd van veertien en vijftien jaar ziet men een stijging van 8,5% naar 17%.

leeftijd cannabisgebruik

Frequentie

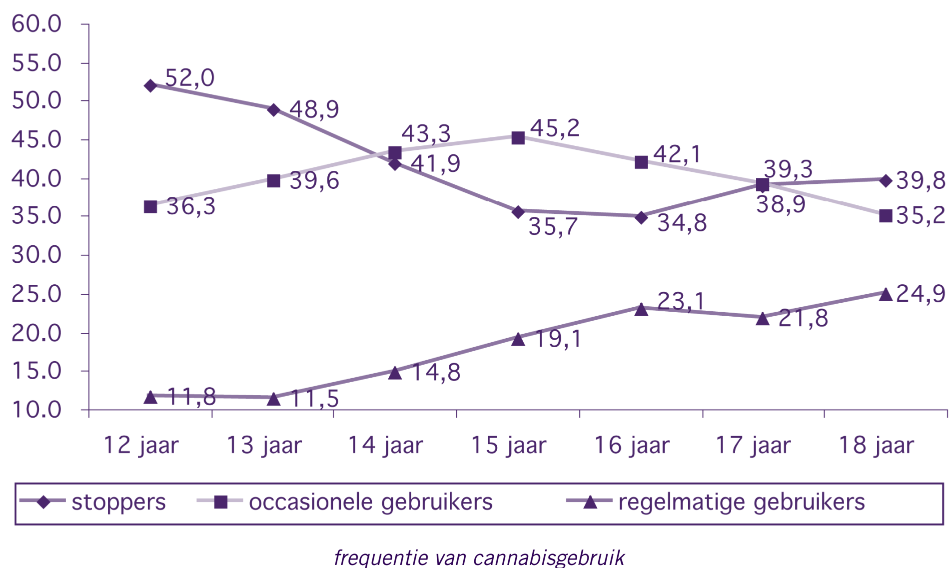
Binnen de groep jongeren die ooit cannabis gebruikte, kunnen we drie groepen onderscheiden: (a) diegenen die ooit gebruikten, maar gestopt zijn, (b) diegenen die occasioneel gebruiken en (c) diegenen die regelmatig gebruiken.

Bij de stoppers zien we dat de piek vooral ligt bij de jongste leeftijden. Dit doet ons vermoeden dat veel van deze jonge scholieren na hun eerste ervaring onmiddellijk stoppen. Dit kan omwille van negatieve ervaringen, maar het zou ook kunnen dat experimenteren op dat moment nog niet aanvaard wordt door hun peergroep. Gegevens uit de leerlingenbevraging bevestigen deze hypothese. Op de leeftijd van twaalf/dertien jaar verwachten meer dan zeven op de tien jongeren dat hun leeftijdsgenoten negatief zouden reageren op het proberen van cannabis. Deze weerstand neemt dan met het ouder worden geleidelijk af.

Het occasioneel gebruik van cannabis blijft redelijk stabiel, al zien we een licht hoger aantal occa-

sionele gebruikers tussen de veertien en de zestien jaar. De stijging is in procenten misschien niet zo nadrukkelijk, maar als je de absolute cijfers bekijkt, zie je een duidelijke toename in het aantal occasionele gebruikers binnen deze leeftijdsgroep. Deze toename kadert hoogstwaarschijnlijk binnen het experimenteergedrag dat typerend is voor de adolescentiefase.

Het aantal regelmatige gebruikers stijgt duidelijk met de leeftijd: bij achttienjarigen die ooit cannabis gebruikten, zien we dat een kwart van hen regelmatig gebruikt. Dit betekent meer dan 10% van alle achttienjarige scholieren. Opvallend is ook het hoge aandeel twaalf/dertienjarigen die reeds regelmatig zouden gebruiken: één op de negen van de twaalf/dertienjarige cannabisgebruikers, gebruikt regelmatig. Natuurlijk is dit op het totale aantal twaalf/dertienjarigen een heel kleine groep, gezien de groep cannabisgebruikers hier nog heel beperkt is (1,3% van de twaalfjarigen). Deze cijfers mogen dan ook niet gedramatiseerd worden. Ze bevatten echter wel een belangrijke boodschap voor preventie en hulpverlening. Het feit dat er reeds een vrij duidelijk aandeel van deze jonge leerlingen regelmatig cannabis gebruikt, kan erop wijzen dat beginnend problematisch gebruik zich mogelijk reeds op jonge leeftijd situeert.

frequentie van cannabisgebruik

Jongens versus meisjes

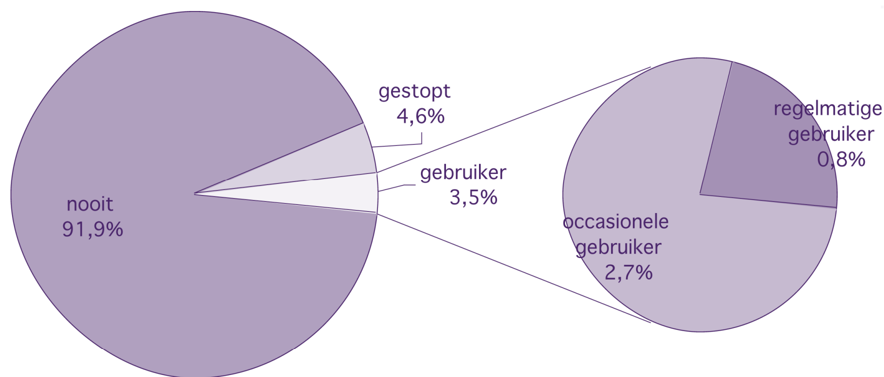
Jongens en meisjes verschillen duidelijk in gebruikspatroon: (a) er zijn meer jongens dan meisjes die cannabis gebruiken (18,8% tegenover 11,4% gebruikte het laatste jaar). (b) We zien dat bij jongens zowel het occasioneel als het regelmatig gebruik stijgt met de leeftijd, waarbij het aandeel regelmatige gebruikers een sterkere toename kent dan het aandeel occasionele gebruikers. Op achttien jaar zijn er bijgevolg evenveel regelmatige als occasionele gebruikers: 20% . Bij meisjes zien we tot zestien jaar zowel een stijging in het occasionele gebruik als in het regelmatig gebruik (nadien volgt een minder sterke stijging). In tegenstelling tot de jongens is de relatieve stijging van het aandeel regelmatige gebruikers niet groter dan die van de occasionele gebruikers. Op achttien jaar gebruikt 16% van de meisjes occasioneel cannabis en 6% regelmatig.

8

Andere illegale drugs

Algemeen

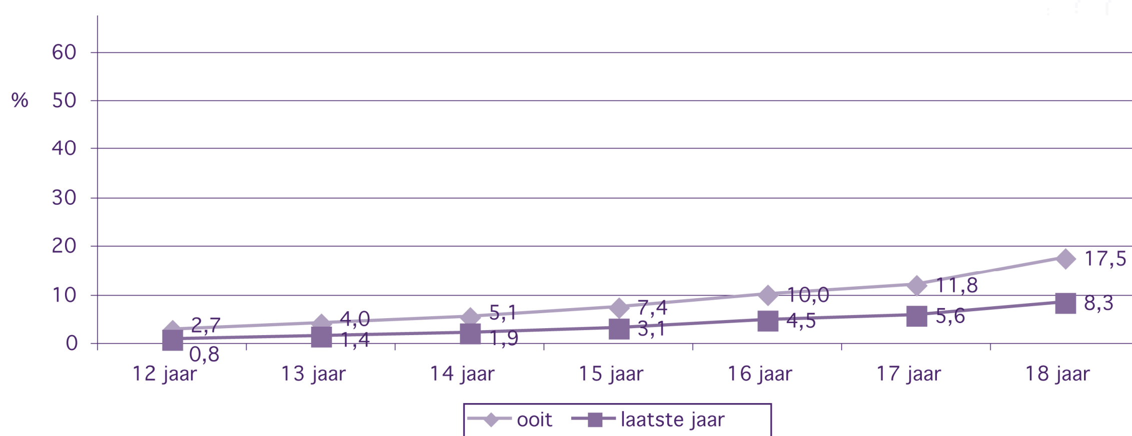
Het gebruik van andere illegale drugs is bij jongeren in het secundair onderwijs eerder een marginaal gegeven: 8% van de jongeren in het secundair onderwijs heeft ooit een andere illegale drug gebruikt dan cannabis, 3,5% deed dit ook het jaar voor de bevraging. Als er sprake is van gebruik, dan blijft dit meestal een occasioneel gebeuren. Het merendeel van de experimenteerders zijn jongens.

gebruik van andere illegale drugs dan cannabis

Leeftijd

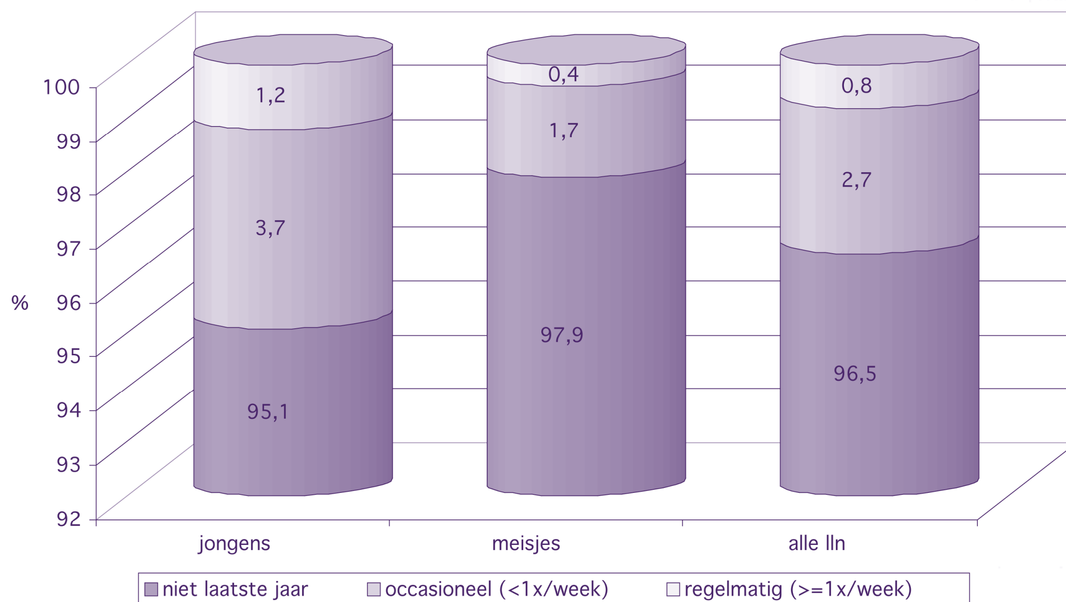
In navolging van de andere middelen geldt ook hier dat het laatstejaarsgebruik toeneemt met de leeftijd. Op twaalf jaar gebruikt minder dan 1% andere illegale drugs dan cannabis. Op vijftien jaar is dit 3% en op achttien jaar 8%. Amfetamine- en tripmiddelengebruik stijgt bijvoorbeeld van 1% bij de vijftienjarigen tot 3,5% bij de achttienjarigen. De toename in XTC-gebruik is iets meer uitgesproken: van 1% tot 6%.

leeftijd gebruik van andere illegale drugs dan cannabis

Frequentie

Van de jongeren die het laatste jaar een andere illegale drug dan cannabis gebruikten (3,5%), doet een minderheid dit regelmatig (0,8% gebruikt minstens eenmaal per week). Dit is zo op elke leeftijd. Van de achttienjarigen gebruikt 2% regelmatig een andere illegale drug (dan cannabis).

frequentie gebruik van andere illegale drugs dan cannabis

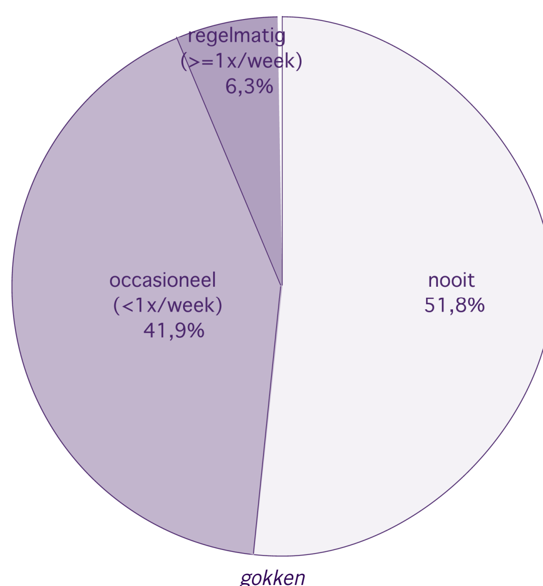
Jongens versus meisjes

Er is een duidelijk verschil tussen jongens en meisjes: 10% van de jongens heeft ooit een andere illegale drug dan cannabis geprobeerd. Bij de meisjes is dit 5%. Het jaar voor de bevraging gebruikte 5% van de jongens tegenover 2% van de meisjes een andere illegale drug dan cannabis. Gemeenschappelijke factor is dat het zowel bij jongens als bij meisjes meestal om occasioneel gebruik gaat.

Gokken

Algemeen

De helft van de leerlingen in het secundair onderwijs heeft al eens voor geld gespeeld (gegokt). Een kwart heeft al met de lotto gespeeld, drie op de tien hebben al gewed voor geld en één op de twaalf heeft al op gokautomaten gespeeld of gekaart voor geld.

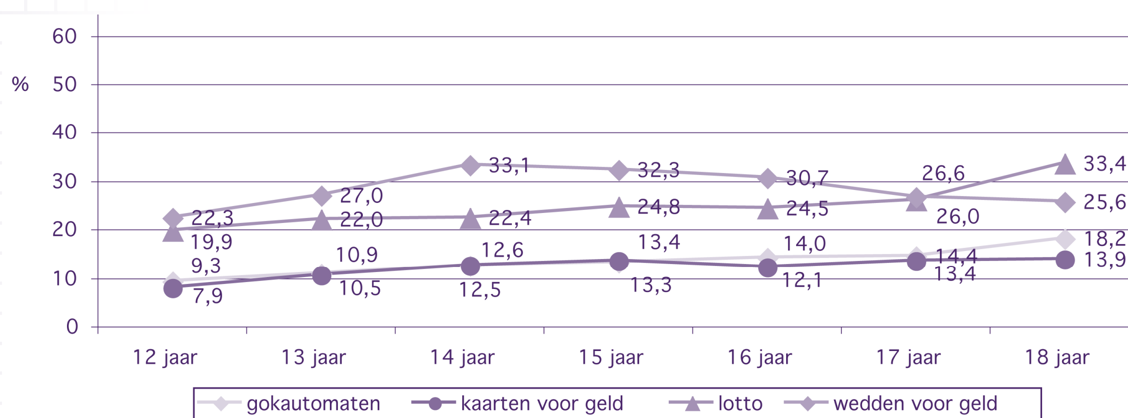

gokken

Leeftijd

Er zijn niet zo'n grote verschillen tussen de leeftijden qua gokken. Op twaalf jaar hebben al vier leerlingen op de tien gegokt. Op veertien jaar is dat gestegen tot de helft. Daarna is er geen stijging meer. De verhouding occasionele en regelmatige gokkers blijft over de leeftijden heen ongeveer dezelfde. Enkel van de zeventien- naar de achttienjarigen stijgt het percentage regelmatige gokkers licht (van 6% naar 8%). Wedden voor geld komt het meest voor in de leeftijdsgroep van veertien tot zestien jaar.

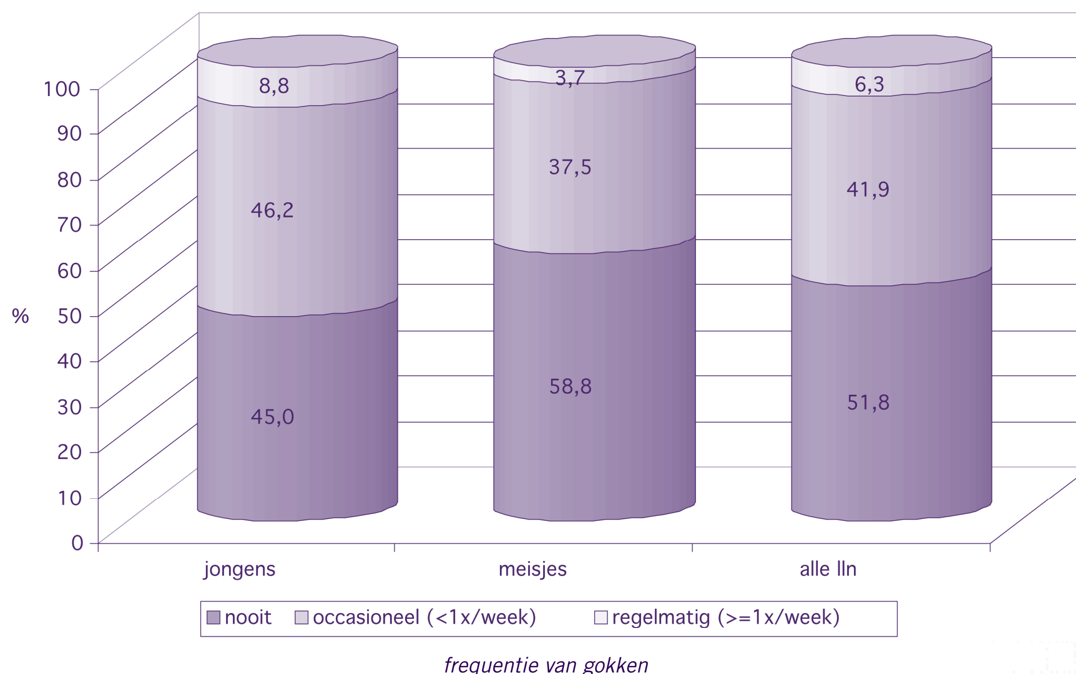
Kanttekening: casino's en speelautomatenhallen (klasse II) zijn verboden onder de eenentwintig jaar. Spelen met de lotto is verboden onder de achttien jaar. Meer info: Cahier Gokken.[4]

leeftijd voor de verschillende gokvormen

Frequentie

Het gros van de jongeren in het secundair onderwijs speelt occasioneel voor geld. Spelen met de lotto wordt het vaakst gedaan: 3% doet dit minstens eenmaal per week.

frequentie van gokken

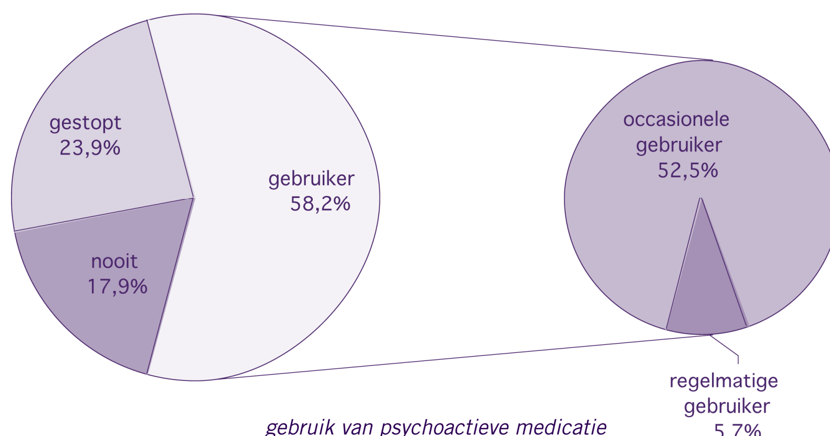
Jongens versus meisjes

Gokken is duidelijk meer een jongens- dan een meisjeszaak. 55% van de jongens tegenover 41% van de meisjes waagt wel eens een gokje. Dit verschil vinden we terug voor alle gokvormen, met uitzondering van spelen met de lotto. Dat doen evenveel jongens als meisjes. Het verschil tussen jongens en meisjes is het grootst bij wedden voor geld: 36% van de jongens doet dit wel eens, tegenover 21% van de meisjes.

Psychoactieve medicatie

Algemeen

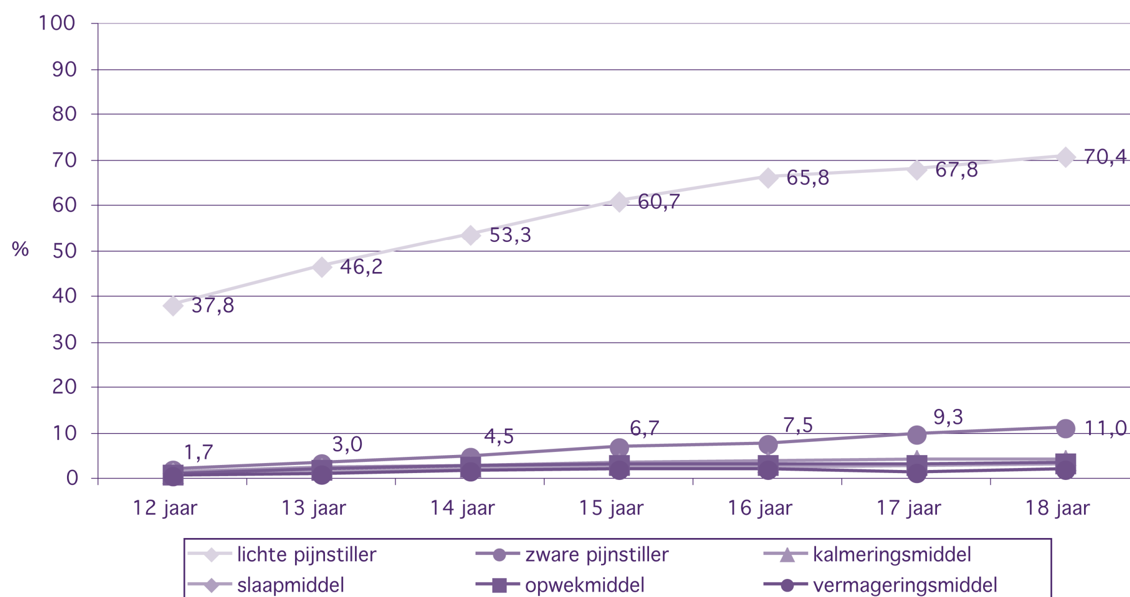
Vier op de vijf leerlingen in het secundair onderwijs hebben ooit psychoactieve medicatie gebruikt. Drie op de vijf gebruikten ook het jaar voor de bevraging. De meeste leerlingen hebben ooit een lichte (= enkelvoudige) pijnstiller genomen. Eén op de vijf heeft ook ooit al een zware (= meervoudige) pijnstiller genomen. Eén op de tien gebruikte ooit een kalmeringsmiddel en één op de twintig een slaap-, opwek- of vermageringsmiddel. Het laatstejaarsgebruik ligt heel wat lager: drie op de vijf gebruikten in die periode een lichte pijnstiller, één op de twintig een zware pijnstiller. De andere geneesmiddelen werden slechts door 1% à 2% gebruikt.

gebruik van psychoactieve medicatie

Leeftijd

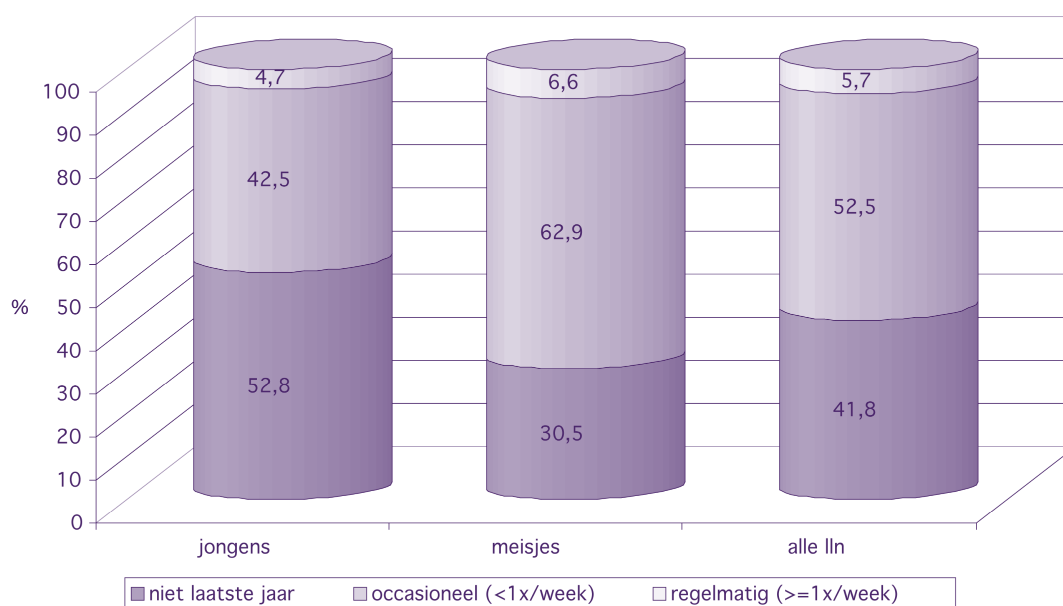
Het gebruik van alle psychoactieve geneesmiddelen stijgt met de leeftijd. Van de twaalfjarigen hebben zeven op de tien ooit al een lichte pijnstiller genomen. Op achttien jaar is dat gestegen tot negen op de tien. Tijdens het jaar voor de bevraging gebruikte bijna één op de vier (37,8%) van de twaalfjarigen tot zeven op de tien van de achttienjarigen lichte pijnstillers. Van die achttienjarigen gebruikte 11% het laatste jaar zware pijnstillers, 3,7% een kalmeringsmiddel, 2,8% een slaapmiddel, 3% een opwekmiddel en 1,8% een vermageringsmiddel.

leeftijd laatstejaarsgebruik psychoactieve medicatie

Frequentie

Psychoactieve medicatie wordt meestal occasioneel gebruikt. Het regelmatig gebruik is beperkter: 4% van de leerlingen in het secundair onderwijs gebruikt minstens eenmaal per week een lichte pijnstiller. Wel valt op dat wanneer jongeren zwaardere medicatie nemen (dit is een beperkte groep), zoals opwek-, vermagerings- of kalmeringsmiddelen, een relatief groot deel van hen dit toch regelmatig doet: ongeveer de helft van hen gebruikt deze minstens eenmaal per week.

frequentie gebruik van psychoactieve medicatie

Jongens versus meisjes

In tegenstelling tot de andere middelen, gebruiken veel meer meisjes dan jongens psychoactieve medicatie. 90% van de meisjes gebruikte ooit psychoactieve medicatie tegenover 75% van de jongens. Tijdens het laatste jaar gebruikten zeven op de tien meisjes psychoactieve medicatie tegenover nog niet de helft van de jongens. Meisjes scoren voor alle soorten psychoactieve medicatie hoger dan jongens, met de opwekmiddelen als uitzondering. Deze worden door meer jongens gebruikt en ze gebruiken ze in verhouding ook vaker. Het gaat hier wel om een kleine minderheid van de jongeren.

In een notendop

Alcohol is het populairste genotmiddel. Zowel bij jongens als bij meisjes is alcohol drinken sterk ingeburgerd, al drinken jongens wel vaker dan meisjes.

Eén leerling op de drie rookt. Hoe ouder, hoe meer jongeren er roken én hoe vaker. Er zijn geen verschillen tussen jongens en meisjes.

Cannabisgebruik neemt sterk toe met de leeftijd. Een belangrijk scharniermoment is de leeftijd van veertien jaar. Meer jongens dan meisjes gebruiken. Vanaf de leeftijd van veertien jaar neemt het aandeel regelmatige gebruikers bij de jongens sterk toe. Bij de meisjes blijft dit min of meer stabiel.

Het gebruik van illegale drugs is eerder een marginaal gegeven. Bij gebruik gaat het meestal om experimenterende jongens.

Ook gokken is meer een jongens- dan een meisjeszaak. De verschillen tussen de leeftijden zijn daarentegen niet zo groot.

Het gebruik van psychoactieve geneesmiddelen stijgt wel met de leeftijd én meer meisjes dan jongens gebruiken psychoactieve medicatie. Het gaat meestal om occasioneel gebruik van lichte medicatie. Van de kleinere groep die zwaardere medicatie neemt, doet een groot deel dit regelmatig.

II Alcohol en cannabis, een blik achter de cijfers

We weten uit de cijfers dat alcohol en cannabis deel uitmaken van de leefwereld van de jongeren. Daarom willen we beide middelen wat meer belichten. Voor alcohol merken we vooral de hoge gebruikscijfers en de jonge beginleeftijd op, voor cannabis geven de stijging in gebruik en de grotere bespreekbaarheid stof tot discussie.

Alcohol

Alcohol, goed gekend én veel gebruikt

Alcohol is in ons land het meest gebruikte en tegelijk meest getolereerde genotmiddel. Ook al besteden de media vooral aandacht aan het illegaledruggebruik van jongeren, toch scoort ook alcohol bij jongeren overweldigend sterk. Juist omdat alcohol een algemeen aanvaard genotmiddel is, struikelen jongeren én volwassenen zelden over dit gebruik. Nochtans geven de cijfers aan dat we enkele serieuze vraagtekens kunnen - zelfs moeten - plaatsen bij dit gebruik.

Drinkgewoonten

Te jong

Jongeren beginnen op steeds jongere leefijd alcohol te drinken. Op de leeftijd van veertien jaar drinkt de helft van de jongeren reeds alcohol. Verleiders van dienst zijn het pintje en de alcopop[5] (bijvoorbeeld Bacardi Breezer®). Jongens verkiezen vooral bier, meisjes eerder alcopops. De marketing van alcopops is ook duidelijk gericht op de jongeren: men verkoopt hen een 'trendy imago'. Bovendien zijn ze niet erg duur en handig om mee te nemen (kleine flesjes en blikjes). Het drankje wordt afgedaan als een onschuldig flesje 'limonade met een scheutje rum of wodka'. Nochtans ligt het alcoholgehalte tussen de vier en de acht graden. Ter vergelijking: een glas pils schommelt rond de vijf graden. Alcopops behoren wel degelijk tot de categorie sterke drank en sterke dranken mogen onder geen beding - ook niet gratis - aan minderjarigen (-18) worden geschonken of verkocht. Jongeren raken er echter heel vlot aan. Winkeliers, maar ook ouders, stellen zich bij deze drankjes veel minder vragen dan bij andere sterke drank. Jongeren, en dan vooral meisjes (bier vinden ze vaak minder lekker), komen door deze alcopops vroeger in contact met alcohol.

Een jaartje meer of minder doet er wèl toe!

De beginleeftijd is in het kader van preventie wel degelijk belangrijk: hoe jonger men alcohol begint te gebruiken, hoe groter de kans op problematisch gebruik later. Dit geldt overigens ook voor andere legale en illegale drugs.[6] Het uitstellen van de instapleeftijd vormt dus een belangrijke doelstelling voor drugpreventie op school (en natuurlijk ook in de andere sectoren).

Verschillend voor jongens en meisjes?

Als het over drinken gaat, hebben we vaak de neiging om onze blik op de jongens te richten, maar cijfers geven aan dat meisjes duidelijk een inhaalbeweging maken. Op veertien jaar zijn de jongens nog in de meerderheid, maar vanaf vijftien jaar drinken evenveel meisjes als jongens alcohol.

Bier blijft nummer één, gevolgd door wijn en alcopops. De kloof met andere alcoholische dranken verkleint als jongeren ouder worden: het gamma wordt uitgebreid met onder andere aperitieven, coctails en verschillende soorten sterke drank.

Oudere jongeren brengen niet alleen meer variatie in hun drankpatroon, ze gaan ook veel vaker drinken. Op achttien jaar drinkt de helft minstens eenmaal per week. Jongens blijken zich op dit vlak weer te onderscheiden van meisjes. Veel meer jongens dan meisjes zijn regelmatige drinkers (zie hoger). Dit verschil tussen jongens en meisjes vinden we ook terug in de cijfers over dronkenschap.[7] Een kwart van de zeventien- en achttienjarige jongens is al meer dan tien keer dronken geweest. Dat is drie keer zoveel als de meisjes van die leeftijd.

Te veel, te snel

Jongeren drinken niet alleen vaker, ze drinken ook veel meer alcohol op één gelegenheid. Ongeremd doordrinken (ook wel *binge-drinken*[8] genoemd) staat vaak op de planning bij een avondje uit. Deze vorm van alcoholgebruik wordt steeds populairder bij jongeren. Door dit drinkpatroon hebben jongeren echter meer kans op kortetermijnnadelen: meer kans op verkeersongevallen, vaker betrokken bij agressie (als dader én slachtoffer), meer leerachterstand op school door concentratie- en leerproblemen, vaker onveilig vrijen...[9] In de Europese Unie is overmatig alcoholgebruik de belangrijkste doodsoorzaak bij jongeren.[10]

Alcohol en andere drankjes

Een andere trend is de combinatie van alcohol met *energy drinks* (Red Bull®,Black Booster®, ook wel *blasters* genoemd.) Deze combinatie is populair omdat de *energy drink* de verdovende werking van alcohol zou verbergen en de effecten van alcoholintoxicatie op de zintuigen en de bewegingen zou veranderen, al staat dit in wetenschappelijke kringen zeker nog ter discussie.[11]
Jongeren die alcohol en *energy drinks* combineren, doen dit om zichzelf te 'reactiveren', om langer door te kunnen gaan met fuiven én drinken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het gebruik van *energy drinks* parallel loopt met het alcoholgebruik. Ook hier is er een lage instapleeftijd: drie van de tien dertienjarigen drinken *energy drinks*, van de vijftienjarigen is dit de helft. Op oudere leeftijd zien we vooral een stijging in frequentie, waarbij één op de zeven van de oudsten regelmatig *energy drinks* nuttigt. Het drankje is meer bekend onder jongens en ze gebruiken het ook vaker dan meisjes.

Uitgaanscultuur

De omgeving waarin de jongeren uitgaan, blijkt de mate van alcoholgebruik sterk in de hand te werken. Zo drinken jongeren meer als ze deel uitmaken van een grotere groep, wanneer er rondjes besteld worden, wanneer de muziek erg luid staat en wanneer er veel verloop in de zaak is.
Als we inzoomen op de uitgaanscultuur, merken we dat het stijgend alcoholgebruik sterk gelijk loopt met de evolutie in het uitgaansleven van de jongere. Ook voor uitgaan is vijftien jaar een scharniermoment: vanaf dan gaat de helft van de jongeren regelmatig uit. Op café gaan is hier nummer één. Naar fuiven gaan is ook populair, maar gebeurt niet elke week. Blijkbaar kiezen jongeren uit welke fuiven ze willen meepikken. Ondanks het feit dat dancings verboden zijn voor minderjarigen gaat één op de vier vijftienjarigen wel eens naar een dancing. Op zestien is dit al de helft en van de achttienjarigen zijn dat er twee op de drie.
Bovendien gebruiken leerlingen die uitgaan zowel meer legale (alcohol, tabak én medicatie) als illegale middelen (in hoofdzaak cannabis). Onder de uitgaanders vinden we ten slotte ook een aparte groep die naar jeugdhuizen gaat. Over het algemeen ligt hun middelengebruik lager dan bij jongeren die op café, naar fuiven of dancings gaan.

Cannabis

Cannabis, gekend maar daarom niet gebruikt

Als we de cijfers en de attitudes van jongeren van dichterbij bekijken, zien we dat cannabis een heel eigen plaats inneemt in de leefwereld van de jongeren. Jongeren experimenteren met cannabis maar stellen het gebruik ervan echter niet op eenzelfde lijn als het drinken van alcohol.[12]

'Iedereen in mijn klas gebruikt'

'Iedereen in mijn klas gebruikt' is een gangbare uitspraak van jongeren. Dit strookt echter niet met de realiteit. Jongeren, maar ook volwassenen, hebben een vertekend beeld over de omvang van cannabisgebruik. Zoals weergegeven met de cijfers, blijft er een duidelijke meerderheid die niet gebruikt.
Middelengebruik door leeftijdsgenoten wordt over de hele lijn overschat door de adolescenten.[13]
Zij baseren zich voor hun idee over wat acceptabel of normaal gedrag is gedeeltelijk op hun perceptie van middelengebruik bij leeftijdsgenoten. Er dient dus een nuance gemaakt te worden tussen het geconfronteerd worden met cannabis in de leefomgeving en het eigenlijke gebruik ervan. Doen we dat niet, dan bevestigen we het bestaande beeld en dragen we indirect bij tot de idee

dat 'iedereen gebruik normaal vindt'. Het is dan ook belangrijk jongeren correcte en objectieve informatie aan te reiken teneinde de verkeerde beeldvorming te corrigeren. Bovendien houdt het labelen van jongeren als gebruikers het risico in dat jongeren dit label gaan bestendigen.[14] Hierbij dient gezegd dat er een wezenlijk verschil is tussen praten met jongeren over (mogelijk gebruik van) een product en jongeren aanspreken als gebruiker. Het is een misvatting dat praten over drugs aanzet tot gebruik van drugs. Het feit dat labelen als gebruiker tot gebruik kan aanzetten, is echter geen fabeltje.

Experiment of gebruik?

Verder is het ook een misverstand te denken dat jongeren cannabisgebruik de facto goedkeuren. Jongeren maken duidelijk een onderscheid tussen experimenteren met en gebruiken van cannabis.

Bijna de helft (44,6%) van de jongeren stelt dat de beste vrienden het proberen van cannabis zouden tolereren. Tolereren is echter geen synoniem van goedkeuren. De meerderheid van de jongeren denkt dat hun vrienden niet zouden reageren en dat slechts een klein deel (één op de negen) het gedrag echt zou goedkeuren. Hoe ouder ze worden, hoe meer tolerantie ze verwachten bij hun vriendengroep: van de achttienjarigen denkt meer dan de helft dat hun vrienden een tolerante houding hebben tegenover het proberen van cannabis. Het accent ligt nog altijd op het niet-reageren (43,5%). Uitgesproken goedkeuren blijft eerder beperkt (16,8%).

Het gebruik van cannabis daarentegen wordt volgens de overgrote meerderheid (zeven op de tien) nog steeds afgekeurd door de vrienden. En ondanks een stijging in tolerantie over de leeftijd, verwachten ook de oudsten dat nog meer dan de helft (56%) van hun vrienden het gebruik afkeurt.

De vrienden

Kijken we naar de wereld van de jongeren, dan komen de vrienden onmiddellijk op de voorgrond. Ook als we inzoomen op middelengebruik, zien we dat dit typisch een sociale activiteit is, in interactie met gelijkgestemde anderen. Gebruik in de vriendengroep is een sterke voorspeller voor eigen middelengebruik.[15]

Jongeren bewegen zich ook duidelijk onder gelijkgestemde vrienden: de regelmatige gebruikers verwachten zowel voor proberen als voor gebruik een grote tolerantie bij hun beste vrienden (meer dan 90%, waarvan de helft niet zou reageren en de anderen het zouden goedkeuren). Experimentele gebruikers denken dat hun vrienden tolerant staan tegenover proberen (waarbij een derde dit proberen goedkeurt en meer dan de helft niet reageert). Goedkeuren van gebruik gebeurt volgens hen veel minder (één op de vijf). Eén op de drie keurt volgens hen gebruik expliciet af, al denken ze wel dat de helft van de vrienden gebruik stilzwijgend zal laten gebeuren.[16]

Regelmatige gebruikers (van illegale drugs, lees: cannabis) komen ook veel vaker op plaatsen waar gebruikt wordt: bijna 90% komt hier minstens eenmaal per week. We kunnen stellen dat dit voor hen onderdeel van een sociaal gebeuren is.

De relatie tussen vriendschap en druggebruik is echter ingewikkeld, en oorzakelijke verbanden zijn moeilijk te vinden. Zo kunnen we de vraag stellen of jongeren gelijkgestemde (druggebruikende) vrienden opzoeken, of dat zij zich door omgang met deze vrienden dezelfde gewoonten - en dus ook gebruik - gaan aanmeten. Het gaat om een wisselwerking. Adolescenten doen namelijk aan interpersoonlijke selectie: jongeren met dezelfde waarden zoeken elkaar op als vrienden. Omgekeerd creëren deze vriendengroepen samen waarden en normen die het druggebruik beïnvloeden.

Groepsdruk ziet men vaak als een vorm van externe kracht die direct inwerkt op het gedrag van de jongeren. Groepsdruk werkt inderdaad soms zo: sommige jongeren proberen anderen te overhalen tot een bepaald gedrag (hier dus druggebruik). De indirecte vorm van groepsdruk komt echter veel vaker voor en manifesteert zich ook in een moeilijkere vorm. Zoals gesteld ontwikkelen vriendengroepen hun eigen normen en waarden, en vooral de adolescent wil hieraan voldoen, ook al is er geen externe druk aanwezig. Adolescenten zien hun leeftijdsgenoten als een heel belangrijke vorm van ondersteuning in hun groei naar onafhankelijkheid. Zo zullen ze bijvoorbeeld een joint aannemen omdat ze - terecht of onterecht - denken dat anderen dit verwachten en hen anders zullen uitsluiten. Vooral jongens blijken heel gevoelig te zijn voor deze vorm van interne druk.[17] Uit de bevraging blijkt ook dat jongens vaker verwachten dat hun beste vrienden hun (ver-

ondersteld) proberen én gebruik van cannabis zouden tolereren. Dit zou mee kunnen verklaren waarom meer jongens dan meisjes cannabis gebruiken.

Motieven voor gebruik

Het feit dat jongeren zich niet altijd bewust zijn van bovenvermelde interne druk, wordt ondersteund door de gegevens over motieven voor gebruik. Niet-gebruikers duiden de invloed van de vrienden aan als belangrijk motief voor gebruik van illegale drugs, terwijl dit voor de gebruikers zelf een weinig herkenbaar motief is.
Als we de motieven onder de loep nemen, dan zien we dat jongeren die occasioneel gebruiken meer experimenteel gerichte redenen - voor de kick, uit nieuwsgierigheid - aangeven. Bij de regelmatige gebruikers is er een verschuiving in die redenen naar gebruik omwille van bepaalde positief ervaren effecten van het middel: voor de stemming, om zich goed te voelen...

De nieuwe drugwet van 2 juni 2003

De wet op verdovende middelen (2 juni 2003) maakt een onderscheid tussen cannabis en andere illegale drugs (cocaïne, heroïne, speed...). Dat is nieuw, vergeleken met de wet van 24 februari 1921. Cannabis blijft verboden, maar bezit voor persoonlijk gebruik door meerderjarigen wordt niet meer per definitie vervolgd. Verder beklemtoont de nieuwe wet ook het belang van hulpverlening (versus bestraffing).

Zoveel is zeker:

cannabis is een illegaal product.

Er kán dus een straf aan vasthangen.

Minderjarigen (-18)

De nieuwe wetgeving is niet van toepassing op minderjarigen. Cannabis is verboden en er wordt altijd een proces-verbaal opgemaakt, net zoals voor andere illegale drugs.

De POLITIE verwittigt de ouders, maakt proces-verbaal op en bezorgt dit aan het parket.

Het PARKET beslist tot seponering[1], strafbemiddeling[2] of doorverwijzing[3] naar de jeugdrechter.

1 Seponering
De zaak wordt zonder gevolg geklasseerd omdat de feiten onbelangrijk of onvoldoende aanwijsbaar zijn. Deze beoordeling kan van arrondissement tot arrondissement verschillen.

2 Strafbemiddeling
De straf wordt buitengerechtelijk afgehandeld, geconcretiseerd in vorming, therapeutische begeleiding of gemeenschapsdienst.

3 Doorverwijzing naar de jeugdrechter
De minderjarige ontvangt een dagvaarding om samen met de ouders voor de jeugdrechter te verschijnen.

De JEUGDRECHTER geeft een berisping[4] of beslist tot ondertoezichtstelling[5] of plaatsing[6].

4 Berisping
De minderjarige krijgt een opmerking en de ouders worden aangemaand tot beter toezicht op de jongere.

5 Ondertoezichtstelling
De sociale dienst van de jeugdrechtbank ziet toe op de naleving van gestelde voorwaarden, namelijk vorming, therapeutische begeleiding of gemeenschapsdienst.

6 Plaatsing
De jongere wordt opgenomen in een instelling voor bijzondere jeugdzorg of een gemeenschapsinstelling (dit is een gesloten instelling). De minderjarige blijft tot zijn/haar achttiende onder toezicht van de sociale dienst van de jeugdrechtbank, ook na het beëindigen van de plaatsing.

Maatregelen genomen tegen minderjarigen worden in het strafregister van de betrokkene gebracht, maar ze worden nooit vermeld in het bewijs van goed gedrag en zeden, en ook niet in het gemeentelijk register.

Meerderjarigen

Cannabis is verboden, maar voor bezit voor persoonlijk gebruik[1] moet geen proces-verbaal meer opgesteld worden als er
- geen indicatie is van problematisch gebruik[2];
- geen sprake is van openbare overlast[3];
- geen sprake is van verzwarende omstandigheden[4];
- geen sprake is van specifieke uitzonderingen[5].

Er is dan wél altijd een *politionele registratie*. Dit wil zeggen dat de POLITIE plaats, datum en uur van de feiten, aard van het gebruik en omschrijving van de middelen registreert. Zo wordt de overtreder nog eens herinnerd aan de norm: cannabis is verboden. Maandelijks ontvangt het parket een overzicht van alle registraties. Dit is een samenvattend proces-verbaal.

1 Cannabisbezit voor persoonlijk gebruik
Hieronder verstaat men cannabisteelt met maximum één vrouwelijke plant of de hoeveelheid cannabis die in één enkele keer of uiterlijk binnen de 24 uur gebruikt kan worden, met een maximum van 3 gram. Het bezit van cannabis in een andere vorm (olie, snoep...) wordt niet beschouwd als bezit voor persoonlijk gebruik, ongeacht de hoeveelheid die wordt ontdekt.

2 Indicatie van problematisch gebruik
Er zijn aanwijzingen dat het gebruik een gevaar betekent voor de gebruiker zelf en/of diens omgeving. Dit wordt vastgesteld door de politie via een gestandaardiseerde testbatterij, zoals beschreven in de wet op het wegverkeer.

3 Openbare overlast
De openbare orde wordt verstoord, zoals beschreven in de nieuwe gemeentewet. Dit betekent onder andere cannabisbezit in de gevangenis, in gebouwen of in de omgeving van sociale diensten, op school en daar waar minderjarigen komen voor sportieve, sociale of schoolse doeleinden.

4 Verzwarende omstandigheden
- Er zijn misdrijven gepleegd ten aanzien van minderjarigen, waaronder: cannabisgebruik of -verhandeling in aanwezigheid van minderjarigen, minderjarigen aanzetten tot cannabisbezit of -gebruik...
- De dader is lid van een vereniging die drugs levert.
- De dader veroorzaakt door cannabisgebruik bij anderen een ongeneeslijke ziekte, blijvende arbeidsongeschiktheid, verlies van een orgaan, zware verminking of de dood.

5 Specifieke uitzonderingen
Er is een misdrijf met meerdere vrouwelijke cannabisplanten. De overtreding wordt vastgesteld in een ander arrondissement dan de woonplaats van de dader. De dader heeft geen verblijfplaats in België.

Waren al verboden en blijven dat:

cannabis verkopen of gratis uitdelen (dealen),

rijden onder invloed van cannabis.

Is er wél een indicatie van problematisch gebruik of is er sprake van openbare overlast, verzwarende omstandigheden of specifieke uitzonderingen, dan wordt voor cannabisbezit voor persoonlijk gebruik altijd een proces-verbaal opgesteld.

De POLITIE maakt proces-verbaal op en bezorgt dit aan het parket.

Het PARKET beslist tot seponering[1], minnelijke schikking[2], praetoriaanse probatie[3] of doorverwijzing naar de correctionele rechtbank[4].

1 Seponering
De zaak wordt zonder gevolg geklasseerd. De overtreder krijgt wel een waarschuwing van de politie en wordt eventueel doorverwezen naar de gespecialiseerde hulpverlening.

2 Minnelijke schikking
De zaak wordt afgehandeld in de vorm van een geldboete.

3 Praetoriaanse probatie
Onder bepaalde voorwaarden (naleving van bepaalde afspraken) vindt er geen verdere vervolging plaats.

4 Doorverwijzing naar de correctionele rechtbank
Het parket maakt de zaak over aan de correctionele rechtbank.

De CORRECTIONELE RECHTBANK beslist tot geldboete en/of gevangenisstraf.

De nieuwe wet van 2 juni 2003 beklemtoont het belang van hulpverlening (versus bestraffing). In elk gerechtelijk arrondissement zal een case manager justitie aangesteld worden, die een lijst van therapeutisch adviseurs samenstelt en die op vraag van het parket of de onderzoeksrechter personen voor therapeutisch advies doorverwijst. De therapeutisch adviseur stelt vast of een behandeling nodig is, en zo ja, van welke aard die kan zijn.

Meer info, ook over andere illegale drugs dan cannabis: www.vad.be/wet, www.druglijn.be, www.drugsinbeweging/wet.htm

In een notendop

Jongeren beginnen op jonge leeftijd alcohol te drinken. Alcopops en bier spelen hierbij een belangrijke rol.

Jongeren drinken vaker en gevarieerder naarmate ze ouder worden. Bovendien drinken ze meer op één avondje uit. Dit piekdrinken is populair in het uitgaansleven.

Cannabis maakt deel uit van de leefwereld van de jongeren, maar staat niet op eenzelfde lijn als alcohol. Jongeren komen met cannabis in contact, maar dat betekent nog geen gebruik. Ze maken duidelijk een onderscheid tussen experimenteren met en gebruiken van cannabis (wat niet de facto aanvaard wordt). Bovendien overschatten jongeren het gebruik door leeftijdsgenoten.

Vrienden en vooral de interne groepsdruk spelen een belangrijke rol, bij jongens nog meer dan bij meisjes. Al (h)erkennen gebruikers dit niet als dusdanig.

Cannabis is een illegale drug, ook volgens de nieuwe wet van juni 2003. Aan cannabisbezit en -gebruik door minderjarigen is altijd een proces-verbaal verbonden. Bij meerderjarigen is dit niet het geval: gebruik en bezit van cannabis blijven verboden, maar onder bepaalde (strikte) voorwaarden wordt geen proces-verbaal opgemaakt.

III Aanzetten tot preventie

In deel I hebben we de cijfers onder de loep genomen en in deel II zijn we gaan kijken wat deze cijfers, specifiek voor alcohol en cannabis, in de praktijk betekenen. In deel III willen we nu nagaan op welke manier deze gegevens ons kunnen helpen om aan goede preventie te doen.

Alcohol- en drugspecifieke preventie

Enkele bedenkingen voor de start

Experimenteergedrag, waar plaats je het?

Het is belangrijk om als volwassene experimenteergedrag juist te plaatsen. Jongeren experimenteren met verschillende vormen van riskant gedrag zoals seksualiteit, extreme kicks, middelengebruik… Dit is nodig om grenzen te verkennen, ervaringen op te doen, een eigen mening te vormen… Indien volwassenen dit gedrag op voorhand veroordelen, nemen jongeren de moeite niet meer om hun ervaringen of hun vragen kenbaar te maken. Open communicatie is in de context van alcohol- en drugpreventie cruciaal. Dit betekent níet dat volwassenen elk gedrag moeten goedkeuren of geen grenzen mogen stellen. Het betekent wél dat jongeren hun verhaal kunnen vertellen en ergens terechtkunnen met hun gevoelens en twijfels, ook al krijgen ze dan een andere mening te horen. Net als het experimenteren draagt ook de confrontatie met andere gezichtspunten bij tot het afwegen van de eigen keuzes. Grenzen zijn noodzakelijk om jongeren de kans te geven hun zelfstandigheid en eigenwaarde te ontplooien.

Experimenteergedrag uitstellen

Het uitstellen van het experimenteergedrag (verhogen van de beginleeftijd) is fundamenteel om probleemgebruik op latere leeftijd te voorkomen. De twaalf- tot zestienjarigen vormen hier een heel belangrijke doelgroep.

Roken & cannabis

Er is een sterke samenhang tussen roken en cannabisgebruik. Ten eerste zien we dat niet-rokers zo goed als nooit cannabis gebruiken. Bovendien duidt analyse van de data van de leerlingenbevraging aan dat jongeren die stoppen met roken ook minder cannabis gaan gebruiken. Jongeren die nadenken over rookgedrag en een stap zetten naar een gezonde levensstijl door te stoppen met roken, blijken deze stap ook te zetten voor hun cannabisgebruik. Vertaald naar preventie betekent dit dat tabakspreventie ook een preventieve invloed heeft op cannabisgebruik. Dit kan erop wijzen dat werken rond algemene gezondheidsthema's een effect heeft op het gebruik van drugs. Alles wat in het basisonderwijs gebeurt rond algemene gezondheidseducatie vormt in dit kader een heel belangrijke basis voor drugpreventie in het secundair onderwijs.

Het experimenteergedrag voorbij

Er is ook een kleine groep jongeren bij wie het niet meer gaat om experimenteergedrag. Ze verwijzen in hun motieven zelf naar meer middelengerelateerde redenen. Bij hen zien we een verschuiving van de typische adolescentiemotieven (zoeken naar uitdagingen, grenzen verleggen…) naar motieven die verwijzen naar effecten als 'zich ontspannen, zich goed voelen…'. Voor deze jongeren zijn individuele begeleiding en vroegtijdige interventie nodig om problemen zo snel mogelijk aan te pakken.

Vermijden van verkeerde plaatsen? Neen.

Preventie is niet effectief wanneer die gericht is op het vermijden van 'verkeerde plaatsen'. Immers, jongeren komen hoe dan ook ooit in situaties terecht waarin drugs direct of indirect aanwezig zijn. Zo maakt cannabis direct of indirect deel uit van de wereld van de jongeren, zonder dat dit echter de facto gekoppeld is aan (eigen) gebruik. Meer dan 70% van de jongeren die al op plaatsen zijn geweest waar illegale drugs worden gebruikt, gebruikt zelf geen illegale drugs. Vanaf vijftien jaar komt de meerderheid van de jongeren op plaatsen waar illegale drugs (in hoofd-

zaak cannabis) worden gebruikt. Hoe ouder zij worden, hoe groter de groep die op deze plaatsen komt, én hoe vaker zij hier komen. Op achttien jaar komen slechts twee op de tien er nooit, de anderen komen er evenveel af en toe (vier op de tien) als regelmatig (vier op de tien).

Ouders als partners

Alhoewel vrienden een belangrijke plaats in de leefwereld van adolescenten innemen - zeker als het om drugs gaat - zijn ook ouders een belangrijke partner. Jongeren geven wel aan dat er een groot verschil is tussen hun eigen opvattingen en die van hun ouders. Volgens jongeren staan ouders helemaal niet tolerant tegenover cannabisgebruik: zij keuren het duidelijk af. Ouders maken volgens hen ook geen onderscheid tussen proberen en gebruiken van cannabis: 95% denkt dat hun ouders proberen afkeuren, 98% denkt dat ze gebruik afkeuren. Verrassend is dat dit niet betekent dat jongeren vinden dat ze met drugproblemen niet bij hun ouders terechtkunnen. 40% van hen zegt dat zij bij drugproblemen hun ouders zouden aanspreken. Hiermee komen ouders - na de vrienden - op de tweede plaats. Andere vertrouwenspersonen (met uitzondering van broers en zussen) scoren veel lager. Verder zien we dat de groep gebruikers beduidend minder hun ouders zou aanspreken dan de groep niet-gebruikers.Toch zou ook nog een kwart van de gebruikers bij de ouders te rade gaan.
Ouders vormen een belangrijk aanspreekpunt voor de jongeren en een belangrijke buffer tegen middelengebruik. Zo leidt een goede relatie met de ouders onder meer tot een grotere weerstand tegen de druk van leeftijdsgenoten.[18]
Ouders zijn dan ook belangrijke partners van de school. Zeker wanneer de school geconfronteerd wordt met een leerling met (drug)problemen, is het essentieel de plaats van de ouders te erkennen. Het welzijn van de jongeren blijft wel op de eerste plaats staan, wat in sommige situaties betekent dat de ouders niet onmiddellijk actief bij het probleem betrokken worden. Het is aangewezen deze beslissing te kaderen binnen een overleg met (schoolgebonden) hulpverleningsinstanties.

Meer info: ‘Juridische handvatten voor het omgaan met drugproblemen op school’.[19]

Aan de slag

Preventie: enkele algemene voorwaarden

Zonder in detail te willen treden, kunnen we stellen dat er sprake is van goede preventie als:
• preventie aandacht heeft voor mens, middel en milieu;
• preventie zich richt op het versterken van de beschermende factoren (bijvoorbeeld verbondenheid met het eigen gezin) en het terugdringen van risicofactoren (bijvoorbeeld voorkomen van vroegtijdig schoolverlaten);
• preventie de doelgroep op meerdere plaatsen (in het jeugdwerk, in de sportclub...) bereikt en meerdere doelgroepen (jongeren, volwassenen...) aanspreekt;
• preventie rekening houdt met de kenmerken van de doelgroep (leeftijd, culturele achtergrond...);
• preventie continu en op langere termijn wordt uitgewerkt;
• preventie de doelgroep betrekt bij opzet, uitvoering en evaluatie van het preventieprogramma dat vertrekt vanuit de noden, interesses en ervaringen van de doelgroep;
• preventie meer is dan informatieoverdracht.

Meer info: www.vad.be .

Preventie: focus op het onderwijs

Zoals eerder gesteld, organiseert het onderwijs heel wat preventieactiviteiten. Toch kunnen er bij een aantal activiteiten vraagtekens geplaatst worden: te eenzijdig ingevuld of beperkt tot kennisoverdracht. Hoe het dan wél kan, beschrijven we hieronder aan de hand van vier cruciale topics: (a) uitstel van het eerste gebruik, (b) interactiviteit, sociale vaardigheden, normen, (c) maatwerk, (d) jongens versus meisjes.

(a) Uitstel van het eerste gebruik

Het effect van preventie in het onderwijs situeert zich voornamelijk op het vlak van het 'uitstellen van het eerste gebruik'. Preventieactiviteiten dienen dus vóór dat eerste gebruik[20] te worden opgestart.

(b) Interactiviteit, sociale vaardigheden, normen

Evaluatiestudies tonen aan dat effectieve preventie in het onderwijs gebaseerd is op (b1) interactief werken, (b2) jongeren sociale vaardigheden aanleren en hen weerbaar maken tegen directe en indirecte sociale druk om middelen[21] te gebruiken, (b3) jongeren doen nadenken over de heersende normen rond middelengebruik (en zo de ideeën die leerlingen hebben over het middelengebruik van leeftijdsgenoten en volwassenen bijsturen[22]).

Het spreekt voor zich dat *interactief werken* zich niet beperkt tot die ene les waarin het thema drugs aan bod komt: interactief werken is een methodiek die prioritair deel uitmaakt van de didactische aanpak van elke leerkracht.

Jongeren weerbaar en sociaal vaardig maken is niet iets dat je doet door eenmalig een les rond dit thema te geven. Weerbaarheid of sociale vaardigheden leer je niet op één dag: je leert het door samen met anderen te oefenen. Ook werken aan deze thema's dient geïntegreerd te worden in het lesgeven van elke dag, voor alle leerlingen. Je kan werken aan de hand van een programma[23], maar ook daarin zal benadrukt worden dat het geen eenmalige actie betreft. Eigenlijk kan je stellen dat het teruggaat tot één van de basiscompetenties van de leerkracht: 'de leerkracht als opvoeder'.[24]

Hoe jongeren de *heersende normen in vraag leren stellen* en hoe je de ideeën van jongeren over middelengebruik kan bijsturen, laten we zien aan de hand van een voorbeeld.

> Jongeren drinken zeker niet alleen tijdens het uitgaan, ook ervóór. Onderzoek bij vijftien- tot vijfentwintigjarigen in Nederland wijst uit dat bijna de helft van hen voordat ze uitgaat thuis of bij vrienden reeds alcohol dronk. Dit indrinken beperkt zich veelal tot enkele glazen, al drinkt een deel (één op de tien) toch vijf tot tien glazen.[25]
>
> Dit brengt ons bij een heel belangrijk item: de noodzaak om als volwassene - als leerkracht én als ouder - de vanzelfsprekendheid van drinken in vraag te durven stellen. Jongeren - en veel volwassenen - plaatsen alcohol immers niet onder de noemer drugs. Het feit dat drinken geen deel is van een subcultuur maar zowel binnen de jongerencultuur als de samenleving sociaal aanvaard is, brengt met zich mee dat men er impliciet van uitgaat dat iedereen er op een deskundige manier mee om kan springen. Dit is niet zo: bekijken we bijvoorbeeld hoe jongeren met alcohol omgaan, dan moeten we opmerken dat de jonge startleeftijd later tot problemen kan leiden, het piekdrinken verhoogde risico's op korte termijn met zich meebrengt...
>
> Jongeren kritisch laten stilstaan bij hun drinkgedrag vereist natuurlijk dat je als volwassene ook zelf je drinkgewoonten in vraag durft stellen, dat je erover waakt dat je het positieve imago van drinken niet (on)bewust bevestigt. Onderzoek geeft immers aan dat jongeren denken dat ánderen het positief vinden als er veel gedronken wordt, terwijl ze er zélf dikwijls maar gematigd positief over denken. Omdat jongeren (en volwassenen) in de praktijk echter veel blijven drinken, blijft de positieve connotatie met 'veel drinken' bestaan.[26] (In dezelfde lijn ligt - zoals eerder

gesteld - het gegeven dat jongeren middelengebruik door leeftijdsgenoten over de hele lijn overschatten.) Het benadrukken van het feit dat veel, ongeremd doordrinken op één avond geen algemeen gangbare praktijk is, blijkt een succesvolle preventieaanpak. Het is enorm belangrijk jongeren mee te geven dat de norm die zij aannemen niet de algemeen geldende norm is.[27]

In deze context van 'stilstaan bij het eigen drinkgedrag' lanceerde VAD onder meer de ‘Alcohol. Bekijk het eens nuchter’-campagnes: ‘A Cool World’ voor de doelgroep twaalf- tot zestienjarigenjarigen en ‘Gratis Drank’ voor de zeventien- tot vijfentwintigjarigen. Meer info: www.acoolworld.be of www.gratisdrank.be.

(c) Maatwerk: de leefwereld van de jongere als referentiepunt

Jongeren lukraak overstelpen met informatie over allerhande drugs heeft geen zin. Een conditio sine qua non is dat je vertrekt van wat de doelgroep denkt, voelt en doet. Van daaruit kan je dan objectieve informatie aanbrengen (over middelengebruik & normen, over middelengebruik & leeftijdsgenoten...).

Voor jongeren uit het eerste en tweede middelbaar - en ook in het lager onderwijs - ligt het accent op alcohol en tabak. Cannabis duikt eerder op in de leefwereld van de veertien- en vijftienjarigen (tweede/derde middelbaar). De scharnierleeftijd voor andere illegale middelen situeert zich op zestien jaar en ouder, met name voor amfetamines en XTC. Voor de andere illegale drugs ligt dit nog later. Bovendien betreft het hier, zoals eerder gesteld, een marginaal gegeven. Toch zijn voorgaande gegevens niet bindend: als de jongere zelf aangeeft met bepaalde middelen geconfronteerd te worden, verdient de vraag een antwoord. Alles wat in het basisonderwijs rond algemene gezondheidseducatie gebeurt, vormt hiervoor, zoals eerder gesteld, een belangrijke basis.

Het vaak geponeerde argument dat je voor alcohol- en drugpreventie een specialist terzake moet zijn, is niet terecht. Jongeren hebben weliswaar nood aan correcte, eerlijke en objectieve informatie, maar daar kan je samen naar op zoek gaan of je kan websites en brochures aanreiken. Verder kan je ook met alle vragen terecht bij de Druglijn:
078 15 10 20, www.druglijn.be.

(d) Jongens versus meisjes

Jongens gebruiken doorgaans meer legale en illegale drugs (met uitzondering van tabak en medicatie) dan meisjes. Dit zou de indruk kunnen wekken dat jongens nood hebben aan een specifieke aanpak. Nochtans, omdat zowel voor jongens als meisjes dezelfde factoren (weerbaarheid, sociale vaardigheden...) beschermend werken en de scharnierleeftijd (in tegenstelling tot de frequentie van gebruik) niet sterk uiteenlopend is, kunnen we eenzelfde aanpak hanteren, enkele specifieke klemtonen niet te na gesproken (zo hebben jongens doorgaans meer nood aan ‘harde feiten’ en willen meisjes voornamelijk praten over ervaringen, belevingen...).

Het onderwijs als setting

Er zijn heel wat factoren die maken dat jongeren al dan niet drugs gebruiken. Ook het onderwijs als leer- en leefomgeving speelt hier een belangrijke rol. De meest invloedrijke factor, binnen het kader van wat de school kan doen, is een positief schoolleefklimaat. Dit laatste is zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor het succes van preventieactiviteiten op school.

De school als leefomgeving:een buffer

Leerlingen die graag op school zijn, vertonen minder vaak gedrag dat slecht is voor de gezondheid en hebben dus minder vaak gezondheidsproblemen.[28] Er bestaat een sterke samenhang tussen het welbevinden en het gedrag van leerlingen. Komt het welbevinden in het gedrang, dan is de kans op onder meer het gebruik van drugs groter.[29] Ook de leerlingenbevraging geeft duidelijk een verband aan tussen sfeer op school en middelengebruik. Leerlingen die een goede schoolsfeer en een goede relatie met leerkrachten rapporteren, gebruiken minder legale en illegale middelen.

Zoomen we in op het gebruik van illegale drugs, dan stellen we vast dat:
- de helft van de niet-gebruikers het meestal tof vindt op school, tegenover 37% van de occasionele en slechts 26% van de regelmatige gebruikers;
- 16% van de regelmatige en 12% van de occasionele gebruikers zich meestal ongelukkig voelt op school, tegenover 7% van de niet-gebruikers;
- meer dan de helft van de occasionele tot 63% van de regelmatige gebruikers de meeste lessen saai vindt, tegenover 36% van de niet-gebruikers;
- twee op de drie niet-gebruikers, iets meer dan de helft van de occasionele en minder dan de helft van de regelmatige gebruikers de sfeer op school goed vinden;
- nog geen 10% van de niet-gebruikers van school zou willen veranderen, tegenover 17% van de occasionele en 22% van de regelmatige gebruikers;
- 34% respectievelijk 26% van de regelmatige en occasionele gebruikers liever geen les meer wil volgen, met name het dubbele van de niet-gebruikers (17%).

Een goed gevoel op school

Actieve participatie

Jongeren hebben er nood aan betrokken te worden bij en actief te participeren aan het school- en klasgebeuren. De mate van inspraak die jongeren hebben, is een indicatie voor het welbevinden van de jongere op school.[30] Participatie vertrekt van een fundamenteel respect voor de leerling als volwaardig persoon. Het betekent dat er een klimaat heerst waarin leerlingen spontaan vragen kunnen stellen, er ruimte is voor een praatuurtje tussen leerlingen en leerkracht, de directie makkelijk bereikbaar is, de leerlingenraad actief werkt...[31] Ondanks het feit dat de drugthematiek hoog op de maatschappelijke en politieke agenda staat, zegt bijna de helft van de leerlingen - zowel jongens als meisjes - dat het thema drugs onvoldoende bespreekbaar is.

Vertrekken we bij de dagelijkse contacten vanuit een eerbied voor elkaars mening en staan we open voor dialoog, dan pas is er ruimte voor kennis, inzichten en vaardigheden. Dit betekent echter niet dat alle gedrag aanvaard moet worden. De bedenkingen die we maakten bij het stukje over alcohol- en drugspecifieke preventie (p. 21), gelden natuurlijk ook binnen de schoolcontext.

Regelgeving

Leerlingen hebben nood aan rechtvaardige regels én aan betrokkenheid bij de totstandkoming en interpretatie[32] ervan. Zij beoordelen het schoolklimaat positiever wanneer regels democratisch worden ingevoerd.[33] Omdat er een sterk verband is tussen schoolklimaat en welbevinden, draagt betrokkenheid bij de regelgeving bij tot het bevorderen van het welbevinden van de jongeren.
Door jongeren te betrekken bij het uitwerken van de regelgeving zal het schoolreglement ook meer gelezen en begrepen worden, en zullen leerlingen een betere kennis hebben van de schoolregels. Dat de realiteit anders is, merk je al aan het feit dat slechts één op de zeven leerlingen het reglement ooit helemaal gelezen heeft. Van de leerlingen die het helemaal of gedeeltelijk gelezen hebben, weten vier op de tien leerlingen niet of er regels over drugs in staan. Anderzijds zijn vier op

de tien lezers het ook niet (helemaal) eens met de regels over drugs.
De bezorgdheid dat inspraak zou leiden tot een *'laissez faire laissez passer'* ten opzichte van regelovertredend gedrag, blijkt niet gegrond. Jongeren willen wel een teveel aan regels vermijden, maar willen anderzijds ook dat er consequent opgetreden wordt ten aanzien van probleemgedrag zoals geweld en druggebruik.

Een goede relatie met de leerkracht

Een goede relatie met de leerkracht bevordert een positieve houding van de leerling tegenover de school. Analyse van de gegevens uit de leerlingenbevraging wijst ook op een positief verband tussen de schoolsfeer en de goede relatie die jongeren hebben met hun leerkracht(en). Bovendien blijkt een goede relatie met de leerkracht gelinkt te zijn aan minder gebruik van legale (tabak, alcohol) én illegale drugs.
Leerlingen waarderen een leerkracht die hen met respect behandelt en hen aanmoedigt, een leerkracht die echt luistert, oog heeft voor hun problemen, hen als persoon en niet louter als leerling beschouwt. Dit betekent niet dat je als leerkracht geen grenzen of regels mag stellen. Integendeel: jongeren verkiezen een leerkracht die hen ruimte laat, die een positieve klassfeer creëert maar die ook duidelijkheid biedt. Leerkrachten die onzeker en niet consequent optreden, hebben eerder een negatieve impact.[34]
Een school waarin leerlingen zich goed en veilig voelen, stimuleert om een leerkracht aan te spreken over of een signaal te geven van (drug)problemen.

De school als belangrijke actor in een ondersteunende omgeving

Nood aan een ondersteunende omgeving

Jongeren geven aan dat zij bij problemen in de eerste plaats leeftijdsgenoten zouden aanspreken: vooral vrienden, maar ook broers of zussen. Dit is inderdaad belangrijk, maar jongeren hebben ook nood aan extra ondersteuning, niet enkel voor hun eigen problemen, maar ook om hun vrienden adequaat verder te kunnen helpen.
Bij jongens blijkt de nood aan een ondersteunende omgeving vaak groter dan bij meisjes. Meisjes hebben immers over het algemeen een beter backup-systeem dan jongens. (Meisjes die met middelen beginnen, bezitten vaak de ondersteunende relaties en de vaardigheden die nodig zijn om te kunnen stoppen.[35])

De school - leerkrachten, leerlingenbegeleider, Centrum voor Leeringen Begeleiding (CLB)... - staat voor de uitdaging om jongeren het signaal te geven dat zij er terechtkunnen met problemen. De school kán de jongeren deze extra ondersteuning bieden. Niet alleen de school staat voor deze taak, maar ook ouders, broers, zussen... kortom de hele omgeving.

De leerkracht en andere schoolgebonden actoren als aanspreekpunt

Waar jongeren zelf aangeven dat ouders belangrijke aanspreekpunten zijn (zie hoger), blijkt het aanspreken van (of het geven van signalen aan) een leerkracht minder evident. Ook andere schoolgebonden actoren zoals het CLB, de directie... worden niet vaak gezien als mogelijke vertrouwensfiguur, vooral niet door jongens. Verder zien we dat de klasleerkracht, de vertrouwensleerkracht en het CLB nog aan vertrouwen inboeten als de leerlingen ouder worden. Enkel het vertrouwen in de favoriete leerkracht blijft min of meer stabiel.

Bovendien merken we dat jongeren met het grootste risico (en potentieel de grootste nood aan hulpkanalen) de leerkracht, leerlingbegeleider en het CLB maar ook hun ouders het minst aanspreekbaar vinden, alhoewel juist voor hen extra aandacht zo belangrijk is. Deze jongeren weten wel deels zélf de weg naar extra hulp te vinden. Zo geven jongeren (gebruikers én niet-gebruikers) van alle leeftijden de Druglijn regelmatig aan als vertrouwensinstantie.Toch vormt de leerkracht door zijn/haar kennis en nabijheid een heel belangrijke schakel voor deze jongeren. Begeleiding van jongeren voor of bij het begin van hun problemen (vroeginterventie), is slechts mogelijk wanneer actoren die op de eerste lijn staan (de leerkracht) openstaan voor de signalen van de jongeren en hen doorverwijzen naar verdere hulpverlening (leerlingbegeleider, CLB.)

Maar een leerkracht is toch geen hulpverlener?

Veel leerkrachten vinden dat zij niet opgeleid zijn voor de opvang van alcohol- en andere drug-

problemen. Deze bewering is ten dele correct: de leerkracht is inderdaad geen hulpverlener, en is zich dus best bewust van zijn grenzen. Daar tegenover staat echter dat de leerkracht ook over heel wat mogelijkheden beschikt. Hij moet immers het probleem niet oplossen, maar kan wel de kloof dichten tussen de jongere en bijvoorbeeld het CLB of andere professionele hulpverlening. Hij kan informatie verschaffen, de contacten met de schoolgebonden hulpverlening leggen en een luisterend oor blijven op school. De leerkracht is een aanspreekpunt voor leerlingen, en dit vereist niet zozeer therapeutische vaardigheden en technieken dan wel een basishouding van betrokkenheid, empathie en respect.[36] Natuurlijk dient elke leerkracht op school te weten welke rol en functie hij kan en mag opnemen, en bij wie hij terechtkan indien een leerling problemen heeft. Het concretiseren en operationaliseren van deze verschillende rollen maken uiteraard deel uit van een Drugbeleid Op School (DOS).

In een notendop

Op basis van de cijfers over druggebruik in de leerlingenbevraging zien we dat alcohol en cannabis sterk verankerd zijn in de leefwereld van jongeren, en dus aandacht verdienen in een Drugbeleid op School (DOS), net zoals tabak, psychoactieve medicatie en gokken.

Alcohol is het populairste genotmiddel en zelfs op jonge leeftijd is dit al goed ingeburgerd. Jongens drinken meer en frequenter dan meisjes, en het piekdrinken is populair in de uitgaanscultuur. Cannabis is bij de schoolgaande jongeren goed gekend, maar het actuele gebruik ligt lager dan wat de meeste jongeren zelf denken. Jongeren maken een onderscheid tussen experimenteren en gebruiken, en de vrienden spelen een zeer belangrijke rol in het al dan niet gebruiken van cannabis.

Op het vlak van specifieke alcohol- en drugpreventie kan het onderwijs een grote rol spelen. Het verhogen van de instapleeftijd (hoe vroeger men met drugs begint, hoe groter het risico op latere problemen) is een belangrijke doelstelling. Drugpreventie is slechts effectief wanneer het op een interactieve manier gebeurt, jongeren weerbaar maakt, hen sociale vaardigheden aanleert en hen doet nadenken over de heersende normen rond druggebruik. De activiteiten moeten aansluiten bij wat bij de jongeren aan vragen en ervaringen leeft. Een positief schoolklimaat is cruciaal: alleen dan is de school een buffer voor (drug)problemen. Actieve participatie van jongeren, een duidelijke regelgeving en een goede relatie met de leerkrachten zijn daarbij een must.

IV Bronvermelding

1 Rosiers, J. (2003). *Preventie van alcohol- en andere drugproblemen. Monitoring van activiteiten - Rapport 2002.* Brussel: VAD.

2 Ooit-gebruik: aantal leerlingen dat ooit een bepaald product heeft gebruikt.
Laatstejaarsgebruik: aantal leerlingen dat tijdens het jaar voor de bevraging een bepaald product heeft gebruikt.

3 Occasionele gebruikers hebben tijdens het voorbije jaar minder dan eenmaal tot meerdere malen per maand een bepaald middel gebruikt. Regelmatige gebruikers hebben tijdens het voorbije jaar minstens eenmaal per week een bepaald middel gebruikt.
Naar analogie met: Best (et al) (2000). *Drinking and smoking as concurrent predictors of illicit drug use and positive drug attitudes in adolescents.* Drug and Alcohol Dependence, 60, 319-321.

4 VAD (2002). *Cahier 'Gokken, een thema in de kijker'*. Brussel: VAD.

5 Mix van limonade of vruchtensap met een sterke drank (meestal gedistilleerde dranken als wodka, jenever of rum). Alcoholgehalte tussen de vier en de acht graden.

6 Spooner, C. (1999). *Causes and correlates of adolescent drug abuse and implications for treatment.* Drug and Alcohol Review,18, 456-475.

7 Maes, L. & Vereecken, C. (2002). *Health Behaviour in School-aged Children (Vlaanderen).* Universiteit Gent.

8 In Vlaanderen (Aertgeerts et al, 2000; De Witte et al, 2000) wordt bingedrinken veelal gedefinieerd als meer dan zes glazen alcohol per gelegenheid.

9 Keijsers & Vaandrager (2000). *Gezond Leven: stand van zaken en voorstel voor programmering.* NIGZ.

10 Rehm, J., (2001). *Alcoholgerelateerde ziekte bij jongeren in Europa.* Europees Alcohol Actieplan.

11 VAD, (2002). *Over alcohol en andere trendy drankjes.* Brussel: VAD; VAD (2003). *Smart drugs.* Brussel: VAD

12 Als je wil stellen dat cannabisgebruik normaal is geworden onder jongeren, kan je dat niet louter op basis van hoge gebruikscijfers. Het gebruik ervan moet als 'normaal' beschouwd worden: ook de niet-gebruikers moeten het gebruik accepteren.
Wibberley, C. & Price, J.F. (2000). *Young people's drug use: facts and feeling - implications for the normalization debate.* Drugs: Education, Prevention and Policy, 7(2), 147-162.

13 Department of Health and Human Services (2002). *Science-Based Prevention Programmes and Principles, 2002.* Rockville: SAMHSA.

14 Conform de Labeling Theorieën.

15 Department of Health and Human Services (2002). *Science-Based Prevention Programmes and Principles, 2002.* Rockville: SAMHSA.

16 Volgens de perceptie van de experimentele gebruikers.

17 Miller, M.A. et al. (2000). *Adolescent Relationships and Drug Use.* Lawrence Erlbaum Associates: London.

18 Farell, A.D. & White,K.S. (1998). *Peer influences and drug use adolescents.* Journal of consulting and clinical psychology. Vol. 66 nr.2 p. 248-258.

19 VAD, (2003). *Juridische handvatten voor het omgaan met drugproblemen op school.* Brussel: VAD.

20 Moon, D.G. (et al) (2000). *Family risk and resilience factors, substance use, and the drug resistence process in adolescence.* Journal of education, 30(4), 373-398.

21 Alle middelen: er zijn geen bewijzen dat preventieprogramma's effectiever zijn wanneer ze op één middel gericht zijn.

22 Cuijpers,P. (2003). *Dertig jaar onderzoek naar de effecten van verslavingspreventie: een overzicht.* Handboek verslaving, C3100, 1-23.

23 Voor een inventaris van materiaal voor het onderwijs: www.vig.be: Invent.

24 Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de basiscompetenties van de leraren.

25 Bieleman, B. (et al) (1998). *Aangeschoten wild. Onderzoek naar jongeren, alcohol, drugs en agressie tijdens het uitgaan.* Groningen: Stichting Intraval.

26 Bieleman, B. (et al) (1998). *Aangeschoten wild. Onderzoek naar jongeren, alcohol, drugs en agressie tijdens het uitgaan.* Groningen: Stichting Intraval.

27 Murgraff, V. (1999). *Risky single-occasion drinking amongst young people – definition, correlates, policy and intervention: a broad overview of research findings.* Alcohol & Alcoholism, 34 (1).

28 Samdal, O. (et al) (1998). *Achieving health and educational goals through schools – a study of the importance of the school climate and the students' satisfaction with school.* health Education Research, 13(3), 383-397.

29 Aelterman, A. & Engels, N. (2000). *Het welbevinden van leerlingen in het secundair onderwijs.* Welwijs, 12 (3).

30 Aelterman, A & Engels, N. (2000). *Het welbevinden van leerlingen in het secundair onderwijs.* Welwijs, 12 (3).

31 Van Dinter, F. (red.) (1999). *Inspraak & Participatie Op school. Naar een leerlingbetrokken school.* Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

32 Samdal, O. (et al) (1998). *Achieving health and educational goals through schools – a study of the importance of the school climate and the students' satisfaction with school.* Health Education Research, 13(3), 383-397.

33 Aelterman, A.& Engels, N. (2000). Het welbevinden van leerlingen in het secundair onderwijs. Welwijs, jrg.12 nr.3.

34 Aelterman, A.& Engels, N. (2000). *Het welbevinden van leerlingen in het secundair onderwijs.* Welwijs, jrg.12 nr.3.

35 Moon, D.G. (et al) (2000). *Family risk and resilience factors, substance use, and the drug resistence process in adolescence.* Journal of education, 30(4), 373-398.

36 Comité voor Bijzondere Jeugdzorg Brugge (2000) *Probleemgedrag op school.* Leuven: Garant.

V.U.: VAD vzw, Vereniging voor Alcohol- en andere Drugproblemen
Stan Ansoms - E. Tollenaerestraat 15 - 1020 Brussel

